

УДК 94(477):323.281 “195/198”

ЗАСОБИ ТИСКУ НА УКРАЇНСЬКИЙ ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ ТА ЙОГО ДИСКРЕДИТАЦІЯ З БОКУ КДБ

Тарас КОВАЛЕВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра новітньої історії України,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна

У статті описано низку методів, за допомогою яких радянська влада тиснула на опозиційне середовище, намагаючись його ліквідувати. Чималу увагу приділено різноманітності форм з прийомів із компрометування цього середовища, зокрема, чільних його представників – і перед власними громадянами, і перед міжнародним співтовариством. Встановлено, що радянська система упродовж десятиліть протистояння з інакодумцями домагалася публічного визнання ними помилковості своїх поглядів, а також публічного засудження опозиційної діяльності. Констатовано, що через неможливість фізичного знищення всіх засуджених, подібна тактика комуністичного режиму була єдиним способом ствердити свою ідейну вищість. Вказується, що саме намаганням “зламати” незгодного і був підпорядкований весь арсенал методів, що їх застосовував КДБ та радянські владні органи у даному питанні – від адміністративного тиску, або звільнень із роботи – до насильного утримування у психіатричних лікарнях й табірному ув’язненні. Більше того, за практикувала система й позасудові екзекуції – за дивних обставин відбувалися жорстокі побиття, а то й узагалі – убивства політичних опонентів.

Ключові слова: дисиденти, КДБ, самвидав, справа “Блок”, радянський режим.

Радянська тоталітарна система, не терплячи конкуренції в інформаційному просторі, уособлена компартією та спецслужбами, застосовувала всі доступні важелі аби таку конкуренцію знищити. І зрозуміло, що у державі, де будь-який альтернативний до офіційної думки погляд кримінально переслідувався, дисидентський рух став чи не головним подразником для невсипущого ока Комітету державної безпеки. Український сегмент цього руху (як і будь-який інший – у національних республіках СРСР) характеризувався особливим акцентом на проблемах у національному питанні та шляхах їх усунення.

Маючи в особі дисидентства такого опонента, який діє відкрито (не боячись звертатися із критикою та пропозиціями навіть до найвищих органів влади), радянське керівництво змушене було застосовувати заходи з його превентивної нейтралізації. Адже коли відбувалися відкриті судові процеси над інакодумцями, зокрема, у Львові в 1965 році – обвинувачені, як правило, виходили переможцями зі словесних баталій у залі засідань. Траплялися випадки, коли після оголошення вироку присутні кидали до їх ніг квіти, висловлюючи свою моральну підтримку. Це, звісно, завдавало шкоди авторитету радянської судової системи та радянської влади взагалі. Дедалі ширше коло громадян дізнавалося про безглуздість звинувачень, й тим легше самими підсудними спростовувались сфальсифіковані

“докази” слідства. Усе частіше стали втілюватись вимоги владних структур щодо закритого формату суду.

І напевно головне, над чим радянський режим наполегливо працював упродовж десятиліть протистояння з носіями інших поглядів – це вимога визнати їх помилковість, а також публічно засудити свою опозиційну діяльність. За неможливістю фізично знищувати всіх засуджених, це, схоже, було єдиним способом ствердити свою перемогу, адже навіть коли людина опинялася в ув’язненні, не відрікаючись від своїх ідей, цього ствердження не відбувалося. Саме цьому і був підпорядкований весь арсенал методів, що їх застосовував КДБ та радянські владні органи у даному питанні – від адміністративного тиску, або звільнень із роботи – до насильного утримування у психіатричних лікарнях й табірному ув’язненні. Більше того, за практикувала система й позасудові ексцеси – за дивних обставин відбувалися жорстокі побиття, а то й узагалі – убивства незгодних.

Допомагав радянській спецслужбі у зборі компрометуючих для влади свідчень про інакомислячих великий апарат негласних співробітників, або просто “стукачів” (в офіційній документації – “джерела”). Серед них могли бути навіть близькі друзі чи знайомі “об’єктів зацікавлення”, що створювало додатковий психологічний тиск на людину – ефект всюдисущості органів держбезпеки. Український правозахисник Богдан Горинь свого часу зазначав, що після ознайомлення з оперативними донесеннями КДБ був просто вражений – настільки там детально, по днях описано, де, коли і з ким він зустрічався, куди ходив. Такі ж скрупульозно зібрані дані містилися практично про всіх чільних діячів того часу, зокрема, іншого українського дисидента Михайла Гориня¹. Опосередковано це підтверджує засуджений за “антирадянську діяльність” Микола Кульчинський:

“Я регулярно ходив до пам’ятника Шевченка 22 травня і клав квіти. Це активізувало інтерес “органів”. З якогось часу мене оточили стукачами, бо як признався один кагебіст: “ми ж не ЦРУ, яке використовує 1-2 людей, ми одразу цілу бригаду висилаємо””².

Наділялися “стукачі” і функцією провокаторства – для того, аби “витягнути” з людини потрібні слова, а потім її за них же й покарати. Той же Кульчинський згадував про свого співробітника-диспетчера, котрий був “на гачку” КДБ як колишній німецький поліцай:

¹ Олег Стецишин, “Жучки”, агенти КДБ і дисиденти”, дата отримання доступу 18 червня 2020, <http://expres.ua/main/2010/07/23/38899-zhuchky-agenty-kdb-dysydeny>.

² Микола Кульчинський, “В “зоні”, як ніде, проявлявся російський шовінізм”, дата отримання доступу 21 червня 2020, <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/18/36171>.

“...пропонує зіграти в шахи і починає: комуністи – сволочі, Брежнєв – такий-сякий. Я здогадався, що справа нечиста, кажу: “Не поділяю ваших поглядів”³.

Інший знайомий пана Миколи, що “не вилазив із гостей” вказав органам безпеки точне місцезнаходження у квартирі останнього матеріалів самвидаву. Ті одразу ж завітали із ордером на обшук і попрямували саме до цього місця. Згодом ця людина, каючись, сама і зізнавалася у співпраці з КДБ.

А тих же, хто відмовлявся свідчити і виказував хоч якесь співчуття до обвинувачених, піддавали просто шаленому тиску. І як справедливо зазначав учасник дисидентського руху Василь Овсієнко: *“Якщо відродження 20-х років називають розстріляним, то відродження 60-х – задушеним”⁴*. Щоб зрозуміти весь масштаб цього процесу, варто навести кілька прикладів. Так, 27 серпня 1974 р. дружина вже засудженого на той час Валентина Мороза – Раїса звернулася до світової громадськості та до Міжнародного Пен-клубу на його захист. Звернення були опубліковані в провідних газетах, на них реагували президенти, прем'єри, сенатори. Комітет держбезпеки намагався це припинити у наступний спосіб: сина-підлітка побили хлопці, його запідозрили у крадіжці велосипеда в начальника міліції, взяли на облік у дитячій кімнаті міліції, на якому він перебував до 10-го класу. А в 9-му класі через військкомат намагалися запроторити хлопця до психлікарні⁵. Сам Валентин Мороз пізніше, на запитання про примус покаятися, відповів, що такий тиск був постійний, і у хід ішли різні методи. Розповідав, зокрема, про трьох “кримінальників” у т. зв. прес-камері, до яких його підсадили:

“Вони, як правило, психопати, сидіти з ними – це щоденне катування. І мені ставилася умова: або підпишеш листа із визнанням своєї вини і каяттям, або умреш у цьому пеклі. Я це витримав. А дехто каявся. Наприклад, був такий поет Микола Холодний. Чудовий поет, без перебільшення. Але він одразу зламався і написав публічного листа, в якому засудив усіх своїх друзів-правозахисників”⁶.

Випадки такого характеру, чи навпаки – зовсім протилежні їм – не були рідкістю для тієї епохи. Зрозуміло, що ті, хто відступив перед тиском машини КДБ, ставав тим плацдармом, який так прагнула здобути радянська

³ Микола Кульчинський, “В “зоні”, як ніде, проявлявся російський шовінізм”, дата отримання доступу 21 червня 2020, <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/18/36171>.

⁴ Василь Овсієнко, “Война КГБ против диссидентов. Погрому “шестидесятников” – 40 лет”, дата отримання доступу 26 червня 2020, <http://argumentua.com/stati/voyna-kgb-protiv-dissidentov-pogromu-shestidesyatnikov-40-let>

⁵ Вийшло перевидання книги Раїси Мороз про дисидентів. дата отримання доступу 26 червня 2020, <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/01/21/109147/>

⁶ Олег Стецишин, “Жучки”, агенти КДБ і дисиденти”, дата отримання доступу 18 червня 2020, <http://expres.ua/main/2010/07/23/38899-zhuchky-agenty-kdb-dysydeny>.

спецслужба – для наступу на все середовище, його руйнації зсередини. Крім Миколи Холодного “розкаюватися” примушені були, наприклад, Зіновія Франко, Леонід Селезненко, Іван Дзюба, Василь Захарченко. А дехто почав писати пасквілі про колишніх однодумців, а також “українських націоналістів – найманців іноземних розвідок”⁷.

Дуже показовим у цьому плані був намір КДБ залучити до подібного засудження громадян, чиї імена були відомі кожному в республіці. Згадана онука Івана Франка – Зіновія, та племінниця Михайла Коцюбинського – Михайлина для цієї ролі, очевидно, мали б підійти якнайкраще. Та наміри радянської влади втілилися лише частково. Якщо коротко – було підготовано т. зв. спільний лист-каяття (для дискредитації дисидентського руху), та Коцюбинська його підписати відмовилась. Крім серії постійних допитів, звільнень із роботи, обшуків, вона пережила також шантаж стосовно пасербиці Тетяни, котру погрожували забрати із родини, і заборону на одруження із Борисом Антоненком-Давидовичем. Обоє жінок лякали і фізичною розправою над ними та їх родичами, і лікуванням у спецпсихлікарні. Ось як М. Коцюбинська згадувала власну роль у цій справі:

“Зеню Франко відразу засадили в 1972 році, а за мене взялися дець у березні. І я дуже швидко зрозуміла план, який у них визрів. Об’єднати моє ім’я з Франко і нас по телевізору разом. Ви можете собі уявити, як би це набагато сильніше прозвучало, ніж виступ у телевізорі лише Зені Франко. Її був, але вона там, а я репресована”⁸.

Зіновія Франко ж так довго протівитись не змогла (відіграла роль психологічний стан після недавньої смерті батька) і підписала відкритого до газети “Радянська Україна” із засудженням своїх минулих поглядів і дій. Його опублікували 2 березня 1972 р. Окрім стандартного визнання своєї провини у “викривленому сприйманні та інтерпретації окремих недоліків і труднощів у нашому житті” там містилося, зокрема, наступне:

“Хоч сама я не брала участі у виготовленні різних наклепницьких та антирадянських матеріалів, але поширювала їх серед своїх знайомих. Один з цих матеріалів передала за кордон... У своєму політичному засліпленні я не помітила, що стала передавати інформацію замаскованим представникам закордонних ворожих націоналістичних центрів, зв’язаних з розвідками

⁷ Василь Овсиенко, “Война КГБ против диссидентов. Погрому “шестидесятников” – 40 лет”, дата отримання доступу 26 червня 2020, <http://argumentua.com/stati/voina-kgb-protiv-dissidentov-pogromu-shestidesyatnikov-40-let>

⁸ Кость Гарбарчук, “Дисиденти допомогли розвалити Радянський Союз”, дата отримання доступу 15 червня 2020, <http://visnyk.lutsk.ua/2011/10/11/dysydeny-dopomohly-rozvalyty-radyanskyj-soyuz>.

імперіалістичних держав. Таким виявився Ярослав Добош, що був спійманий на гарячому. Це вже був шлях, який міг привести до зради. На цьому шляху мене вчасно зупинили, за що я щиро вдячна”⁹.

На цьому моменті не можна не зупинитися детальніше – адже саме “справа Добоша” стала мабуть наймайстерніше розіграною операцією КДБ проти українського дисидентства. Розпочалося все з того, що 4 січня 1972 р. на радянсько-чехословацькому кордоні у місті Чоп працівниками контрольно-пропускного пункту було затримано громадянина Бельгії українського походження Ярослава Добоша, котрий покидав територію СРСР. Студент Лювєнського католицького університету нібито неправильно заповнив документи. Хоча Комітет держбезпеки встановив за ним стеження ще з часу його перших зустрічей в Україні з особами, котрі чекістського нагляду не були позбавлені ніколи. Точніше після того, як у Києві Ярослав зустрівся з Зіновією Франко, дисидентом і об’єктом справи “Блок”. Цікавість переросла у підозру, коли Я. Добош попросив Зіновію зв’язати його з іншим об’єктом цієї справи – Іваном Світличним. Встановлене стеження також підтвердило, що під час прогулянки Львовом він намагався виявити “хвіст”. Митний контроль виявив серед особистих речей іноземця схему, намальовану від руки, із номером телефону 4-23-23 і написом “Ігор Калинець”. Також були знайдені фото невідомих осіб (згодом виявилось – засудженого Валентина Мороза та ще одного об’єкта справи “Блок” – Василя Стуса).

“На пропозицію видати наявні в нього документи, які вивозилися з СРСР за кордон, – звітували чекісти керівнику компартії УРСР Петру Шелесту, – іноземець пред’явив металеву коробочку із вкладеними в неї вісьмома фотоплівками, які він, згідно з першою заявою, отримав від невідомої особи у Львові. На фотоплівках відзнято “Словник українських рим”, автором якого є Караванський С., котрий перебуває в ув’язненні”¹⁰.

Далі військовий прокурор Прикарпатського військового округу санкціонував взяття Добоша під варту. Підстави звучали так:

“Перебуваючи як турист на території Української РСР з 29 грудня 1971 року по 4 січня 1972 в містах Києві і Львові, виконуючи завдання керівника закордонного антирадянського центру, збирав дані культурного та

⁹ “Слово про Каменяреву онуку на честь її 80-ліття, яке ми б відзначали у жовтні цього річ”, дата отримання доступу 11 липня 2020, <http://lib.if.ua/franko/1314018545.html>.

¹⁰ Володимир В’ятрович, “КГБ проти українських дисидентів. Справа “Блок”, дата отримання доступу 17 липня 2020, <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/04/11/35474>.

політичного характеру для використання їх на шкоду інтересам СРСР, тобто вчинив дії, передбачені ст. 57 КК УРСР”¹¹.

Повідомлення про його арешт з’явилося лише через 11 днів у газеті ЦК КПУ “Радянська Україна”. Очевидно, цей час було витрачено на “обробку” жертви та отримання її задокументованих зізнань¹². Звісно, що навіть ті вилучені у молодого чоловіка матеріали на повноцінну шпигунську справу явно “не тягнули”, але момент радянською владою був використаний на всі сто відсотків. І, як наслідок, 12 січня розпочалися масові арешти дисидентів по всій Україні. Точна кількість арештів, на жаль, невідома. Але у картотеці Людмили Алексєєвої (авторки “История инкомыслия в СССР”) є відомості про 122 українці, яких було піддано репресіям протягом 1972–1974 рр. І це, як правило, звинувачені в проведенні “антирадянської агітації та пропаганди” (ст. 62 КК УРСР)¹³.

Член Спілки української молоді Я. Добош, котрий перед поїздкою отримував інструкції від члена проводу Закордонних частин ОУН Омеляна Ковалюка, став тим містком, якого так бракувало КДБ – містком між українськими інакодумцями та “ворожими антирадянськими центрами”. Чого варте тільки те, що сама справа “Блок” була розпочата ще за півроку до того (влітку 1971 р.), а до кінця реалізована тільки за такого вдалого для Комітету держбезпеки сценарію. Тому, поряд із арештом об’єктів тієї справи можна було розпочинати потужну дискредитаційну кампанію проти затриманих діячів серед громадськості, а отримати потрібні свідчення від затриманого бельгійця було вже справою техніки.

Пробувши кілька місяців в ув’язненні, 25 травня Ярослав написав листа до Президії Верховної Ради СРСР із проханням про помилування. У ньому він обіцяв більше антирадянської діяльності не вести, а через декілька днів дав згоду на публічний виступ “перед радянськими людьми”. Все та ж “Радянська Україна” 3 червня надрукувала статтю під гучним заголовком “Українські буржуазні націоналісти – найманці імперіалістичних розвідок”. У ній переважно йшлося про організовану напередодні Радіотелеграфним агентством України прес-конференцію Я. Добоша у Києві¹⁴. Він публічно засудив свою націоналістичну діяльність на Заході, розповів про зв’язки із заарештованими дисидентами.

“Мене попросили зробити заяву такого змісту... – почав свій виступ Я. Добош, – Виконуючи завдання ОУН, я 27 грудня 1971 року виїхав у Радянський Союз. В обумовлених місцях я зустрівся з І. Світличним, З. Франко і Л. Селезенько

¹¹ Дмитрий Веденеев, *Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки*. (Київ: “К. И. С.”, 2008), 180.

¹² Марія Гриців, “Арештована коляда, або Погром 12 січня 1972-го”, дата отримання доступу 20 липня 2020, <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/12/13866>.

¹³ Вагтанг Кіпіані, “Погромний січень 72-го”, дата отримання доступу 20 липня 2020, <http://kipiani.org/plain.cgi?260>.

¹⁴ Дмитрий Веденеев, *Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки*, 185.

*і при сприянні Селезненка зустрівся з А. Коцуровою. Всіх цих осіб я проінформував про антирадянську діяльність українських організацій на Заході і про те, що українські націоналісти у своїй діяльності співпрацюють із сіоністами, а від них я отримав політичну інформацію, яка була мені потрібна і документи...*¹⁵.

Справу було зроблено. Невдовзі було видано Указ Президії Верховної Ради, що звільняв Ярослава Добоша: “з метою подальшого зміцнення відносин між Радянським Союзом і Бельгією”¹⁶. Того ж самого дня (3 червня) група працівників КДБ і представник посольства Бельгії посадили його на літак до цієї країни в аеропорту “Шереметьєво”. Вже прибувши, він повністю відмовився від своїх свідчень, як таких, що були дані під тиском КДБ. Тільки для сумної долі дисидентів це вже, звісно, ніякого значення не мало.

Досі точаться дискусії стосовно персони Я. Добоша та, на перший погляд, досить дивної логіки його появи в УРСР. Дехто припускає, що він міг бути навіть завербований КДБ, а вся ця історія – ще з самого початку була провокацією. На наш погляд, найвиваженішу, і досить щирю оцінку ситуації дав Василь Овсієнко, котрий за цією ж справою був засуджений:

*“Як відомо, під новий 1972 рік в Україну приїхав Ярослав Добош з Бельгії, йому 25 років. Він їхав через Прагу. Мені відомо, що моя однокурсниця Анна Коцур зустрічалася із Добошем в Празі. Вона дала йому телефони львівських і київських шістдесятників, зокрема, й Івана Світличного. Він саме за цими телефонами у Києві дзвонив і зустрічався потім зі Світличним та іншими людьми... Я пізніше, коли був заарештований, читав покази Ярослава Добоша і дійшов висновку, що це була, мабуть, людина випадкова. Не впевнений, чи він був справді завербований КДБ, чи це просто так, зі своєї наївності цікавився. Бог його знає. Але його КДБ використало досить таки вдало. Він розказав усе, що знав і чого не знав, виступив із заявою на телебаченні, та заява була опублікована у пресі. Його випустили, а все це стало приводом для масових арештів української інтелігенції”*¹⁷.

Дійсно важко із цим не погодитись. Особливо, якщо звернути увагу на один значущий момент – Добош був зовсім не першим і не останнім “посланцем” такого роду. За всі роки існування дисидентського середовища до УРСР щорічно могли навідуватися сотні, чи навіть тисячі іноземних туристів. Саме таким шляхом опозиційний самвидав найчастіше діставався Західних країн. Ці потоки

¹⁵ Володимир В’ятрович, “КГБ проти українських дисидентів. Справа “Блок”, дата отримання доступу 17 липня 2020, <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/04/11/35474>.

¹⁶ Дмитрій Веденєєв, *Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки*, 185.

¹⁷ Кость Гарбарчук, “Дисиденти допомогли розвалити Радянський Союз”, дата отримання доступу 21 червня 2020, <http://visnyk.lutsk.ua/2011/10/11/dysydeny-dopomohly-rozvalyty-radyanskyj-soyuz>.

йшли як до січня 1972 р., так і після – і КДБ, очевидно, фізично їх всі перекрити не міг й чекісти самі це визнавали. Так, у доповідній записці Комітету держбезпеки першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту (1965 р.) зазначалося, що республіку щорічно відвідує близько 60 тисяч іноземців різними легальними каналами. Багато хто з них, звісно, був помічений у сумнозвісній “буржуазній пропаганді”, а нерідко спецслужби мали справу навіть із “групами іноземців, які перед поїздкою в СРСР пройшли спеціальну ідеологічну підготовку”¹⁸. Більш-менш звичним явищем були і пропагандистські кампанії. Зокрема, за свідченнями згаданого вище Миколи Кульчинського: *“Влада понаписувала в усіх газетах, що ми агенти ЦРУ, що працювали за долари, хоча ми їх ніколи й не бачили”*¹⁹. Тому затримання і подальша “робота” із Добошем вимальовуються як зразково-показові, де найважливішою складовою всього став саме привід, а не щось інше.

Не менш цікаво буде згадати і про різноманітні засоби, за допомогою яких чекісти намагалися здобувати потрібні “компрометуючі матеріали”, а також пряміші й прозаїчні провокації, що також мали на меті серйозно дискредитувати діячів руху. Окрім згаданого зовнішнього спостереження, існують свідчення також і про використання технічних пристроїв відслідковування. Богдан Горинь в архіві СБУ випадково натрапив на кадебістське повідомлення про встановлений у квартирі Ігоря та Ірини Калинців підслуховувальний пристрій. У документі не зазначалось, щоправда, коли і у який спосіб його там встановили. Подібне зазначає і Василь Овсієнко у розповіді про письменника-шістдесятника Євгена Концевича, із 1952 р. паралізованого через травму хребта. За його словами:

*“1965-го, коли йому було 30 років, до нього приїхало багато друзів із Києва – Чорновіл, Світличні, Сверстюк. А кадебісти підслухку підсунули. Євген уночі цей апарат виявив і викинув на смітник. Наступного дня в нього вчинили обшук, та підслухку не знайшли, хоча вона була у відрі зі сміттям. Ще й дротик стирчав. Після того його твори перестали публікувати. Під час обшуку один кадебіст сказав: “Той лежачий труп – якби він устав, то він не ходив би. Він би сидів”*²⁰.

Детально описано також, як стежили за тим же Ярославом Добошем – нагляд за ним не припинявся навіть у готельному номері. Цілком можливо, що при цьому використовувався фотоапарат, а то й відеокамера. Відома історія з полковником ГРУ Олегом Пеньковським за 10 років до того – опосередковане тому підтвердження. Адже за його квартирую подібним способом стежили протягом цілих 14 місяців – і абсолютно непомітно.

¹⁸ *Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали*. Упор. Віктор Даниленко (Київ: Смолоскип, 2013), 64.

¹⁹ Микола Кульчинський, “В “зоні”, як ніде, проявлявся російський шовінізм”, дата отримання доступу 21 червня 2020, <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/18/36171>.

²⁰ Олег Стецишин, “Жучки”, агенти КДБ і дисиденти”, дата отримання доступу 18 червня 2020, <http://expres.ua/main/2010/07/23/38899-zhuchky-agenty-kdb-dysydeny>.

Не менш показовими були заходи із прямої дискредитації осіб дисидентів, а відтак – їх боротьби. Зокрема, у день перепоховання Т. Шевченка 22 травня нонконформістські кола УРСР завжди збиралися біля його пам'ятника у Києві, вшановуючи пам'ять поета. Про вчинювання КДБ провокації так згадував Євген Сверстюк:

“Спецслужби усвідомили, що треба ці зібрання розганяти. Вони підсиляли провокаторів, які читали антисемітські вірші. Ми старалися цих людей до наших заходів не допускати”²¹.

Ще більш “гостро сюжетною” була історія із запланованим відвіданням групою вже звільнених правозахисників міжнародного семінару із гуманітарних питань у Москві. Це було на початку грудня 1987 р. Михайло Горинь, В'ячеслав Чорновіл, Іван Гель та відомий вірменський дисидент Паруйр Айрікян були затримані міліцією “за підозрою у спекуляції і перевезенні наркотиків”²². Подібне трапилося із засудженими за участь у похороні Володимира Івасюка (1979 р.) членами Української гелсінської групи Василем Січком та його батьком Петро Січком. У свої виступах під час панахиди за композитором вони прямо звинуватили у його смерті радянську владу. Обидва за цей прояв громадянської позиції були засуджені до трьох років таборів. Молодшого з них ще раз заарештували, уже в колонії у Черкасах, за сфабрикованим звинуваченням у зберіганні гашишу, і 4 січня 1982 р., безпосередньо в камері слідчого ізолятора, засудили на наступне трирічне ув'язнення²³.

Відомішою є історія про сфабриковану справу про зґвалтування, за якою звинуватили В'ячеслава Чорновола. Про неї йдеться в інформаційному повідомленні КДБ УРСР до ЦК КПУ, зокрема про “заходи з компрометації В. Чорновола”. У повідомленні коротко підсумовується:

“6 червня справа за обвинуваченням Чорновола розглянута народним судом м. Мирний. Він визнаний винним у здійсненні зазначеного злочину й засуджений до 5 років позбавлення волі у ВТК суворого режиму”. А далі – найцікавіше: “З урахуванням матеріалів судового процесу й інших даних про аморальну поведінку Чорновола КДБ УРСР проводяться заходи щодо його компрометації перед однодумцями в СРСР і за кордоном як звичайного кримінальника й морально нечистоплотної людини”²⁴.

²¹ Володимир Чистилін, “Хай нас саджають”. Про день перепоховання Шевченка в СРСР”, дата отримання доступу 15 червня 2020, <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/05/22/124378>.

²² Василь Овсієнко, “Во все стороны талантлив”. Наш друг Паруйр Айрікян”, дата отримання доступу 15 червня 2020, <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/02/11/112271>.

²³ Юрій Зайцев, “Антирежимний рух (1956-1991)”, дата отримання доступу 17 червня 2020, <http://map.lviv.ua/statti/zajcev8.html>.

²⁴ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали. Упор. Віктор Даниленко (Київ: Смолоскип, 2013), 419.

Самі ж кадебісти після цього зізнавалися, що найважче їм було знайти жінку, котра б погодилася відіграти відповідну роль у фабрикації.

Ще одним важливим сегментом дискредитації ідеологічного противника для КДБ стала робота із друкованими опозиційними матеріалами. Вона містила у собі абсолютно різні елементи, приклади яких варто навести.

Цікава згадка Василя Овсієнка містить опис одного із таких прийомів. Справа в тому, що 1976-го року Олесь і Віталій Шевченки разом із Степаном Хмарою підготували черговий випуск журналу “Український вісник”. Вони його надрукували на машинці, передрукували на фотоплівку і передали до Львова людині, яка мала передати цю плівку за кордон. А кадебісти таємно зробили у цього чоловіка обшук, знайшли цю плівку, зробили з неї копію, причому свідомо – неякісно, зі змазаним зображенням, і поклали у тому ж місці. І ця змазана фотоплівка, з якої нічого не можна було прочитати, пішла за кордон. Кадебісти потім прозвітували “нагору”, що “Український вісник” знешкоджено і він за кордоном не вийшов²⁵.

Інший випадок містить у собі вже зовсім відмінну технологію. Йдеться про працю, яку підготувала радянська влада на противагу книзі Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, що набула тоді досить широкого розповсюдження в УРСР і за кордоном. Вона називалася “Що і як обстоє Іван Дзюба”. У кращих радянських традиціях носила “гострий, критичний, викривальний характер”. І влада СРСР через спеціальні канали зі зрозумілою метою і надіслала цю книгу на Захід, а саме в Канаду, Францію та ФРН²⁶.

Та напевне найкраще весь спектр діяльності радянських спецслужб у цьому напрямку допоможе нам розкрити досить таємнича та заплутана історія зі спогадами колишнього повстанця, а згодом і дисидента Данила Шумука. Вилучені у нього після арешту 15 січня 1972 р. спогади, за твердженням історика Руслана Забілого, були “допрацьовані” в Оперативно-технічному відділі КДБ і вже після цього відправлені за кордон, де їх і опублікували у видавництві “Смолоскип”. Хоча те, що хотіли скомпрометувати чекісти, стосувалося головно повстанського минулого Шумука, але в контекст психологічної війни 1970-80-х років вписувалося цілком, адже головними дійовими особами протистояння залишалися радянська влада, інакодумці, та українська еміграція. Згаданий історик підтверджує це рядом цитат із збірника “Трудов высшей школы КГБ”, котрий був знайдений у фондах одного з музеїв Вільнюса. У одній зі статей збірника йшлося (подається мовою оригіналу – Т. К.):

“Мероприятия по разоблачению и компрометации эмигрантских антисоветских организаций и их главарей основываются на документально подтвержденных фактах. Материалы о таких фактах могут быть дополнены

²⁵ Олег Стецишин, “Жучки”, агенти КДБ і дисиденти”, дата отримання доступу 18 червня 2020, <http://expres.ua/main/2010/07/23/38899-zhuchky-agenty-kdb-dysydeny>.

²⁶ Іван Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?*. (Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2010), 327.

*дезинформационными сведениями. Например, для издания за границей была направлена по контролируемому каналу книга отбывшего наказание в Дубравном ИТУ Данилы Шумука, являвшегося в 1942–1945 годах одним из руководителей окружного провода ОУН*²⁷.

У чому це нагадує історію із попереднім випадком, кампанією проти праці Івана Дзюби. Тільки, якщо б не виник один нюанс, який змушує глянути на ситуацію під дещо іншим кутом.

На це твердження відреагував голова видавництва “Смолоскип” Осип Зінкевич, що повністю заперечив будь-яку причетність до видання “кадебістської фальшивки”. Хоча роль КДБ у цьому майже детективі він у цілому не відкидав. Книга спогадів “За східним обрієм”, за свідченнями О. Зінкевича, потрапила у видавництво цілком звичним для дисидентського самвидаву шляхом – рукопис Д. Шумука був переписаний від руки Надією Світличною, а потім через знайомих переданий за кордон (фотокопії вивіз зв’язковий “Смолоскипа” Богдан Колос). У тексті Д. Шумука видавці не знайшли нічого “крамольного”, в основному, все, що там було написано, було відомим для української діаспори і раніше – проте наступні події неабияк їх здивували. Коли спогади Д. Шумука були вже у них, прийшов лист із Торонто за підписом Юрія Ковалю (пізніше виявилося, що це було приbrane прізвище активного діяча Української комуністичної партії Канади). У листі повідомлялося, що йому вдалося вивезти з України дуже важливі самвидавні матеріали, він надав свій номер телефону і запропонував із ним зв’язатися. Під час телефонної розмови Коваль несподівано повідомив, що має на руках саме спогади Д. Шумука (!), а також висловив готовність передати їх видавництву за тисячу доларів. Та йому було відмовлено, адже згідно з політикою цього видавництва та домовленості з дисидентами, жодної грошової винагороди за самвидав вони нікому не виплачували. Після цього видавництво одразу подало інформацію до преси, що спогади Д. Шумука вже знаходяться у них, та розпочало роботу із їх публікації, надрукувавши короткий зміст. Далі, як підсумовує О. Зінкевич сталося наступне:

*“І саме тут КДБ зробило кардинальну помилку. Довідавшись з нашого повідомлення, що є ще й інший примірник спогадів, Комітет дав сигнал своїй агентурі і кампанія проти книжки Данила Шумука розпочалася за кілька місяців до її появи (в архіві “Смолоскипа” зберігаються всі статті у цій справі). Нам стало ясно, що інший примірник спогадів (ми тоді й подумати не могли, що рукопис “дописаний” КДБ, а Юрій Коваль виконує його завдання) потрапив у чужі руки. Бо не маючи другого примірника, не знаючи змісту книжки, як можна починати кампанію проти неї?”*²⁸.

²⁷ Руслан Забілий, “Як КГБ “дописував” спогади повстанців”, дата отримання доступу 11 липня 2020, <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/03/15/31535>.

²⁸ Осип Зінкевич, “Про спогади Данила Шумука і “всезнаюче” КДБ”, дата отримання доступу 22 липня 2020, <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/03/18/32265>.

Після публікації книги спогадів неодноразово ще лунали заяви про фальшування її змісту руками КДБ, та так ніхто і не надав суттєвих доказів для підтвердження цього. Не наполягав на цьому і сам Д. Шумук, звільнившись після 42 років відсидки. Навпаки – підтвердив саме своє авторство. Тому, на думку головного видавця, КДБ переслідувало й іншу мету:

“Сьогодні зрозуміло: у 1970-х рр. “Смолоскип” з усіх українських видавництв друкував найбільше творів українського самвидаву. І тому, його треба було скомпрометувати, посіяти недовіру до цих текстів, переконати українську громаду, що всі вони не український самвидав, а фальсифікація КДБ (так на початку було з “Лихом з розуму” В’ячеслава Чорновола)”²⁹.

Весь цей розмах, все це задіяння величезних ресурсів радянською владою – зокрема, КДБ, для приборкання вільного слова насправду можуть вражати. Особливо якщо взяти до уваги досить відносну загрозу, яку формально несло їй інакодумство на опозиційних сторінках чи у висловлюваннях діячів. У цілому, підкреслюючи свою відданість “марксистсько-ленінським позиціям” на початках, дисиденти наголошували на тому, що якраз ці принципи діючою владою порушуються, і для подальшого розвитку соціалізму болючі питання треба вирішувати. Лише оця жорстка репресивна політика влади подекуди змушувала їх йти шляхом змін своїх поглядів. Своєрідне замкнене коло, у яке потрапив СРСР (мабуть, як і будь-яка тоталітарна держава) у протистоянні і з внутрішніми інакодумцями, і з зовнішнім світом, колись мусіло розірватися. І сталося так, що Радянський Союз із нього вже не вийшов, якими роздутими не були б репресивний апарат і пропагандистська машина цієї держави. Оскільки, навіть на прикладі деяких наведених тут випадків із потраплянням самвидаву у “вільний світ” можна помітити їх кричущу неефективність. Тому відомий вислів В. Чорновола про те, що він вважає себе не жертвою системи, але її переможцем, виглядає не таким вже й перебільшенням.

²⁹ Осип Зінкевич, “Про спогади Данила Шумука і “всезнаюче” КДБ”, дата отримання доступу 22 липня 2020., <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/03/18/32265>.

**THE MEANS OF PRESSURE ON UKRAINIAN DISSIDENT
MOVEMENT AND THE DEFAMATION OF IT BY THE KGB**

Taras KOVALEVYCH

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of Modern History of Ukraine,
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

This article describes some methods which soviet authorities were using for pressuring its opposition, trying to eliminate it. Considerable attention is paid to the variety of forms and methods of compromising this environment, in particular its leading representatives – both to its own citizens and to the international community.

Key words: dissidents, KGB, samizdat (self-publishing), case “Block”.

Стаття надійшла до редколегії 17.02.2018

Прийнята до друку 20.06.2019